

Wojciech Kurpik

Uwagi o niektórych elementach oprawy i ich roli w ochronie książki

Ochrona Zabytków 35/3-4 (138-139), 208-214

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

UWAGI O NIEKTÓRYCH ELEMENTACH OPRAWY I ICH ROLI W OCHRONIE KSIĄŻKI

Uwagi wstępne

Dość liczna literatura bibliologiczna znajdująca się w naszych bibliotekach nie zawiera bardziej szczegółowych opracowań dotyczących funkcji ochronnej okuć, zapięć itp. elementów oprawy książkowej. Wynika to z zainteresowania autorów głównie stroną historyczną, stylistyczną i wartością artystyczną opraw, a pomijania ich roli użytkowej i ochronnej. Brak tego typu informacji odczuwa się w praktycznej działalności konserwatorskiej, kiedy to elementy okuć nierzadko zastępowane są atrapami o niedostatecznej wytrzymałości mechanicznej. Warto zdać sobie sprawę, że pierwotną funkcją wszelkich okuć i zapięć było chronienie książki przed uszkodzeniem, a ich kształt artystyczny był tylko odbiciem obowiązujących kanonów stylistycznych epoki i zamożności fundatora. W działalności konserwatorskiej winno się zatem w równym stopniu uwzględniać praktyczną i artystyczną stronę tego zagadnienia. Pominięcie jednej z nich jest niezgodne z zasadami współczesnej konserwacji.

A. Birkenmajer¹ zwraca uwagę na konieczność równo-rzędne traktowania badań nad wszystkimi zagadnieniami związanymi z książką, wyszczególniając jako odrębny problem okucia i zapięcia. Najwięcej informacji o nich dostarcza zamieszczany w opracowaniach bibliologicznych materiał ilustracyjny, przy czym wymaga on własnej interpretacji odnośnie konstrukcji i techniki wykonania. Bogato ilustrowane prace H. Loubiera², mimo iż wydane w latach dwudziestych, nie straciły nic ze swej aktualności i są obfitym źródłem informacji. Opracowania P. Adama³ i Ch. Schmidta⁴ zawierają znacznie mniej ilustracji, lecz dostarczają nieco informacji dotyczących zabezpieczeń książkowych. Dane najczęściej o charakterze przyczynkowym rozrzucone są w wielu starszych pozycjach poświęconych oprawie i historii książki, np. L. Greula⁵, B. Matthews⁶, E. Kyrissa⁷. Lata powojenne przyniosły nowe opracowania poruszające, niestety w sposób niepełny, zagadnienie okuć i zapięć. Na baczniejszą uwagę zasługują prace P. Hamanovej⁸ oraz R. Devauchelle'a⁹ zawierające dość obszerny materiał ilustracyjny, dostarczający nieco nowych informacji o formie elementów spełniających funkcję ochronną wobec książki. Prace polskich autorów zawierają przeważnie znacznie mniej ilustracji i niewiele odbiegają w zakresie dostarczanych informacji od innych. Wymienić tu należy publikacje A. Semkowicza¹⁰, J. Grycza¹¹, M. Burbianki¹². Prace H. Szwejkowskiej¹³ oraz A. Lewickiej-Kamińskiej¹⁴, gruntownie przedsta-

wiające historię książki, poruszają ogólnie problem okuć i zapięć, omawiając oprawy. Syntetyczne i stosunkowo obszerne informacje o elementach opraw zawiera *Encyklopedia Wiedzy o Książce*.

Bardzo bogatym źródłem informacji o różnych formach zabezpieczeń książki na przestrzeni wieków są dzieła sztuki (obrazy, rzeźby, miniatury). Szczególnie wartościowe, ze zrozumiałych względów, są dzieła sztuki wykonane z dużą precyzją, datowane oraz o ustalonej proveniencji, np. obrazy Jana Van Eycka, Holbeina, Dürera. Szczególną wartość posiadają dzieła sztuki przedstawiające już nie istniejące lub unikalne rodzaje opraw.

Najcenniejszym i najdokładniejszym źródłem informacji są jednak oryginalne obiekty, pozwalające prześledzić zarówno konstrukcję, jak i technologię wykonania oprawy i związanych z nią elementów zabezpieczających książkę.

Funkcja ochronna oprawy

Z chwilą zszycia kart i powstania tym sposobem książki powstał problem jej ochrony przed zabrudzeniem i uszkodzeniami mechanicznymi. Logiczną konsekwencją tego faktu było włożenie jej między dwie sztywne okładki. Dalszy rozwój książki był już kwestią ulepszenia jej konstrukcji i dostosowania do formy użytkownika, a także inwencji twórczej wykonawców, gdyż płaszczyny okładek dawały możliwość wprowadzania elementów dekoracyjnych.

Duże i ciężkie księgi wymagały dodatkowego wzmocnienia opraw. Istniejąca od momentu powstania książki tendencja do jej zdobienia jako przedmiotu kosztownego spowodowała, że okuciom spełniającym funkcję użytkową nadawano formy dekoracyjne, w pewnych przypadkach rozbudowane aż na całą płaszczyznę okładki. Z czasem funkcja ochronna oprawy przyczyniła się do wytworzenia szeregu jej odmian odpowiadających sposobowi użytkowania lub przechowywania książki. Także krąg kulturowy, w jakim powstała oprawa, nadawał jej odrębne cechy; przykładem mogą być islamskie oprawy kairuańskie¹⁵. Posiadają one nie spotykany nigdzie typ ochrony kart rodzajem „kasetki” utworzonej na tylnej okładce, zamykanej od wierzchu przednią okładką. Przed przypadkowym otwarciem „kasetkę” zabezpieczało zapięcie składające się z pętliki przymocowanej do tylnej okładki oraz guza na okładce przedniej. Cechą charakterystyczną tej oprawy jest przedłużenie tylnej okładki pozwalające na jej zagięcie i czę-

¹ A. Birkenmajer, *W sprawie rejestracji i katalogowania opraw zabytkowych* (w:) *Studia nad Książką (poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego)*, Wrocław 1951.

² H. Loubier, *Buch und Bucheinband*, Leipzig 1923; H. Loubier, *Der Bucheinband*, Leipzig 1926.

³ P. Adam, *Die Kunst des Entfernenst für zeichende Buchbinder*, Halle 1917.

⁴ Ch. Schmidt, *Jacob Krause ein kursachsischer Hofbuchbinder des XVI Jahrhunderts*, Leipzig 1927.

⁵ L. Greul, *Reliures de style*, Paris 1893.

⁶ B. Matthews, *Bookbindings old and new*, London 1896.

⁷ E. Kyriss, *Nürnberger Klostereinbände der Jahre 1433 bis 1525*, 1970.

⁸ P. Hamanova, *Z dejin knižni vazby*, Praha 1951.

⁹ R. Devauchelle, *La reliure en France*, Paris 1959.

¹⁰ A. Semkowicz, *Intrologatorstwo*, Kraków 1948.

¹¹ J. Grycz, *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951.

¹² M. Burbianka, *Oprawy wrocławskich ksiąg miejskich w XVI w.*, Wrocław 1957.

¹³ H. Szwejkowska, *Materiały do nauki historii książki i księgozbioru*, cz. II, Wrocław 1958; H. Szwejkowska, *Książka drukowana od XV—XVIII w. Zarys historyczny*, Wrocław 1975.

¹⁴ A. Lewicka-Kamińska, *Dzieje oprawy książki w Polsce. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji 500-lecia sztuki drukarskiej w Polsce*, Warszawa-Wrocław-Kraków 1975.

ściowce zakrycie wierzchniej. Zabezpiecza to krawędź boczną książki przed uszkodzeniem. Takie zapięcie opraw nie występuje nigdzie więcej w sztuce introligatorskiej islamu, gdzie dominuje oprawa kopertowa¹⁶.

Najstarsze oprawy europejskie, których formę ukształtowało wczesne średniowiecze, cechowało bogactwo i wysoki kunszt artystyczny, dzięki czemu dobrze spełniały swą funkcję ochronną. Często w całości pokryte drogocennym kruszcem nie dopuszczały one do mechanicznego uszkodzenia wnętrza książki¹⁷. Wraz ze wzrostem produkcji ksiąg u schyłku średniowiecza nadmierne zdobienie ustępuje bardziej racjonalnemu i użytkowemu kształtowaniu formy opraw. Powstają nowe ich rodzaje.

Oprawa płaszczowa¹⁸, nazwana tak od dodatkowego płatu miękkiej skóry lub tkaniny okrywającego już oprawioną książkę, znalazła zastosowanie w mniejszych formatach. Książkę zawijano w ten płat i obwiązywano przytwierdzonymi do jej brzegów ozdobnymi sznureczkami z frędzlami lub rzemykami, chroniąc tym samym przed zabrudzeniem podczas przenoszenia lub przechowywania. Identyczną funkcję ochronną spełniał szeroki pas skóry zostawiany wzdłuż tylnej okładki¹⁹. Zagięty na przednią i przytwierdzony paskiem lub trokiem osłaniał dłuższą krawędź książki. Ten typ opraw znalazł powszechne zastosowanie w księgach handlowych, rachunkowych, archiwaliach itp.

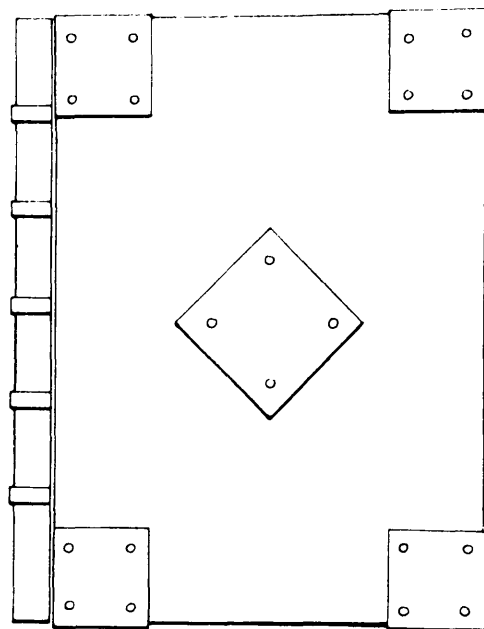
Oprawę sakwową wyróżnia pozostawiony u dołu książki duży płat materiału, w który była oprawiona (skóra, aksamit)²⁰. Zebrany i zawiązany w węzeł ułatwiał jej przytroczenie do pasa i korzystanie bez konieczności odpinania od niego. Oprawa tego typu, stosowana głównie w modlitewnikach, brewiarzach itp., nie chroniła samej książki, lecz zabezpieczała ją przed upuszczeniem i zagubieniem. Przed zagubieniem, kradzieżą lub niekontrolowanym przemieszczaniem biblioteki klasztorne i uniwersyteckie chroniły księgi przytwierdzając je do pulpitów łańcuchami (libvi catenati)²¹. Często łańcuchy przyczępione były do poziomych prętów pozwalających na ograniczone manipulowanie i przesuwanie księgi. Okucia niektórych opraw wykonane były razem z łańcuchami, które niekiedy również zdobiono. Chęć możliwie najlepszego zabezpieczenia książki skłaniała introligatorów do tworzenia opraw nieraz odbiegających od przyjętych form. Pojawiły się oprawy z twardą osłoną dłuższej krawędzi książki przytwierdzoną do tylnej

okładki, czasem zachodzącą aż na przednią, do której była przypinana za pomocą klamerki²².

Przesadną, ale wcale nie najlepszą formę ochrony książki stanowiły oprawy „kasetowe”²³. Osłaniały one całkowicie blok książki przed mechanicznymi uszkodzeniami. Były jednak niewygodne w użytkowaniu i stosunkowo łatwo powodowały rozluźnienie konstrukcji grzbietu, z tego względu nie znalazły szerszego zastosowania. W czasach nowożytnych, szczególnie po rozpowszechnieniu druku, zaniechano stosowania udziwnionych opraw. Stosunkowo najdłużej, bo aż po koniec XVII w. zachował się jedynie sposób zabezpieczania ksiąg łańcuchami. Książka drukowana, już nie tak kosztowna jak rękopis, była oprawiana skromniej, a charakter jej oprawy nadawał introligator, a nie złotnik-cyzyler.

Funkcja ochronna okuć i zapięć

Trudno ustalić, kiedy pojawiły się pierwsze okucia i jakie były. Jest faktem, że występowały głównie w Europie²⁴, gdzie na przestrzeni wieków nadawały książce charakterystyczne piętno. We wczesnym średniowieczu całą oprawę pokrywały kunsztownie trybowane blachy lub obramowania z drogocennych kamieni, plakiety z kości słoniowej i emalii²⁵. W miarę ustępowania tego rodzaju dekoracji i pełnej obudowy okładek na plan pierwszy wysuwał się problem ich wzmocnienia, ponieważ użytkowanie księgi, zwłaszcza dużej, ciężkiej, stosunkowo łatwo mogło ją narazić na mechaniczne uszkodzenie. Każdy jej upadek, uderzenie o twardy przedmiot podczas przenoszenia, ścieranie powierzchni przy przesuwaniu, zamykaniu i otwieraniu groziło powstaniem ubytku, zniszczeniem dekoracji czy wreszcie zabrudzeniem. To właśnie stało się powodem wprowadzenia do oprawy okuć, których układ ukształtował się na przestrzeni wieków w charakterystyczny schemat, jaki zaobserwować można w pewnych obiektach jeszcze do dziś, np. w księgach liturgicznych²⁶.

1. Schemat układu okuć

1. A schematic diagram of the arrangement of ferrules

¹⁵ EWOK, Wrocław 1971, szp. 1033.

¹⁶ A. Semkowicz, *Introligatorstwo*, Kraków 1948, s. 169, ryc. 69.

¹⁷ Zimeliën, *Katalog wystawy Berlin Zach.-Dahlem 1976*, Wiesbaden 1975, s. 273, 275.

¹⁸ J. Białostocki, *Jan Van Eyck*, Warszawa 1973, s. 14, tabl. VI; EWOK, Wrocław 1971, szp. 1710.

¹⁹ R. Oertel, *Gemäldegalerie Berlin*, Berlin 1969, Tabl. 25.

²⁰ E. Majkowski, *Oprawy sakwowe*, Poznań 1932; J. Grycz, *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951, s. 133, ryc. 91.

²¹ W. H. Lange, *Das Buch im Wandel der Zeiten*, Wiesbaden 1951, fot. 145, s. 211, fot. 146, s. 213.

²² Ch. Schmidt, *Jacob Krause ein kursachsischer Hofbuchbinder des XVI Jahrhunderts*, Leipzig 1927, tabl. 42, 44.

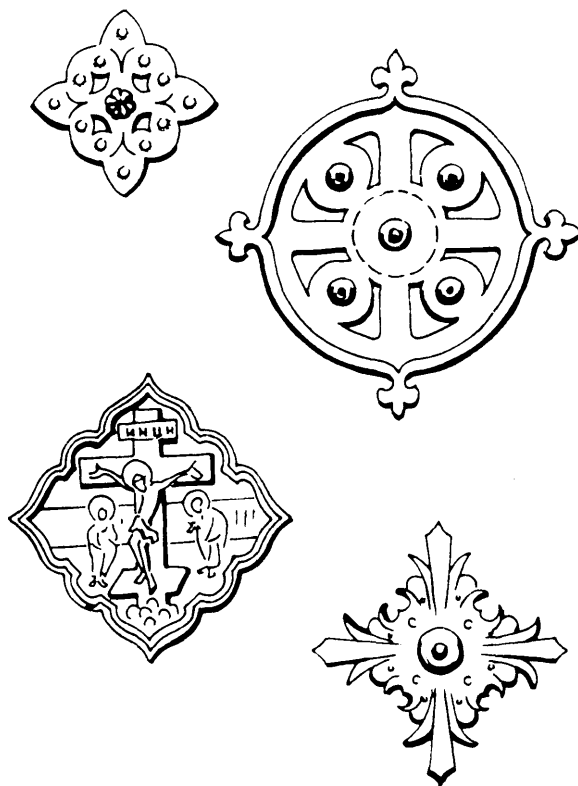
²³ H. Loubier, *Buch und Bucheinband*, Leipzig 1923, tabl. 10.

²⁴ Także na terenach objętych wpływami kultury bizantyjskiej.

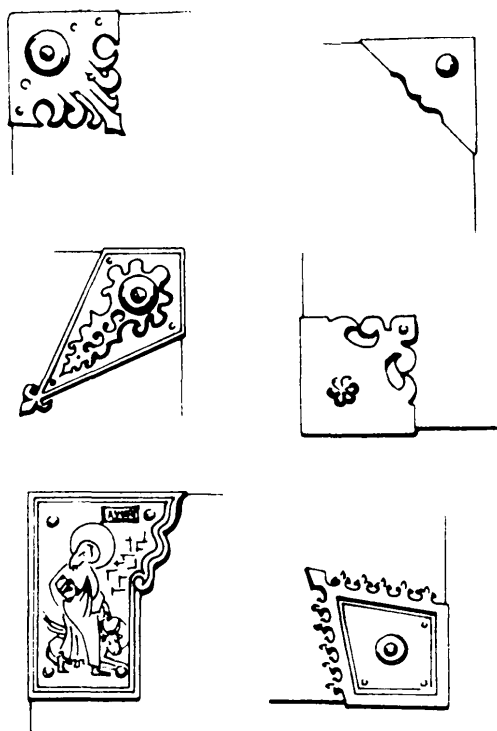
²⁵ *Kleinodien aus dem Kunstgewerbemuseum Berlin*, Stuttgart 1976, s. 8.

²⁶ Odstępowano od tego schematu tylko w wypadkach, gdy kompozycję oprawy determinowała dekoracja malarska lub wcześniej wykonane tabliczki z kości, filigranu itp.

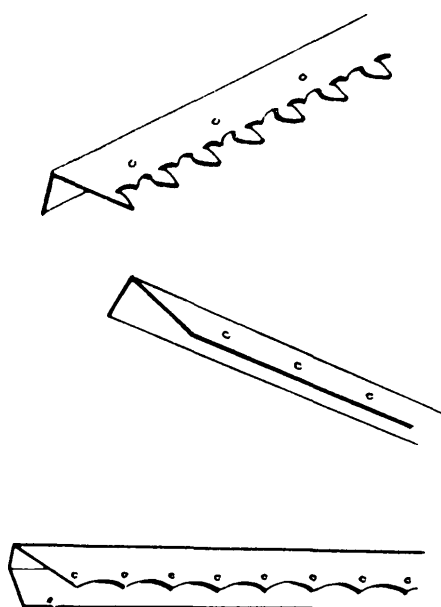
Układ ten tworzą narożniki umieszczone na wszystkich rogach okładki, spełniające najistotniejszą rolę — ochronny partii oprawy najbardziej narażonych na złamanie lub zmiżdżenie w chwili upadku lub uderzenia. W środku między czterema okuciami narożnymi znajduje się bardzo często, zwłaszcza na tylnej okładce, identycznie wykonany element okuciowy, spełniający podobną rolę jak pozostałe, tylko w odniesieniu do środkowej części oprawy, szczególnie narażonej na ścieranie, zadrapania itp. (il. 1). Na przedniej okładce podobne zadanie spełniają wykonane z metalu elementy dekoracyjne, heraldyczne lub symboliczne. Ten pięcioelementowy układ uzupełniany był okuciami dodatkowymi, często wprowadzanymi dla wzbogacenia dekoracji, co jednak zawsze zwiększało odporność oprawy na starcie, zadrapanie czy zabrudzenie. Najczęściej tym uzupełniającym okuciem były listwy przymocowane wzdłuż krawędzi okładki, gdzie także miały swe miejsce klamry, na które zamykano książkę. Okucia narożników wykonywano masywnie, proporcjonalnie do wielkości oraz ciężaru książki (il. 2). Z reguły zaginane były one na wewnętrzną stronę okładek, obejmując i chroniąc cały narożnik. Przed odpadnięciem od niego zabezpieczał gwóźdź lub nit przechodzący na wskroś drewna deski stanowiącej okładkę. Przy większych obiektach narożniki przymocowywane były większą ilością gwoździ czy nitów. Identyfikacyjnie przytwierdzano środkowe okucie (il. 3). Łebki nitów i gwoździ bywały ozdobne lub celowo powiększone półkoliście. Listwy biegnące wzdłuż krawędzi oprawy, szczególnie w dużych, ciężkich księgach, bywały odpowiednio profilowane i zagięte ku wewnętrznej stronie okładki, wzmacniając wydatnie jej skrajne partie (il. 4). Szczególnym rodzajem spośród elementów ochronnych są guzy. Umieszczane przeważnie na narożnikach i okuciu środkowym albo w innych miejscach, zgodnie z kompozycją oprawy, wykonywane były z metalu, rzadziej

3. Przykłady środkowych okuc
3. Examples of central gussets

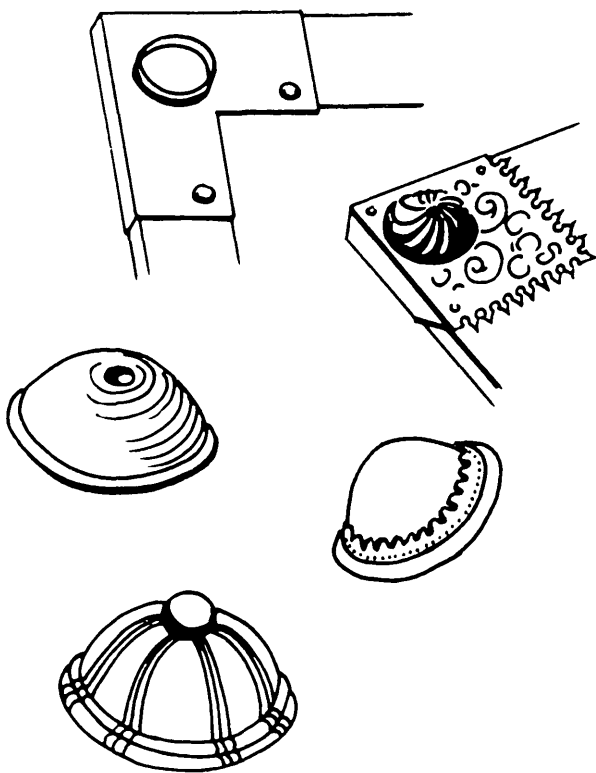

2. Przykłady narożników
2. Examples of gussets

4. Przykłady listew bocznych
4. Examples of side selvages

z drewna, a w oprawach kosztownych i bardziej ozdobnych — drogich kamieni, emalii, filigranu itp. (il. 5). Z metalu odlewano je lub odkuwano, często wraz z narożnikiem, albo klepano z blachy nadając im nieraz bardzo dekoracyjne kształty. Guzy wystające znacznie ponad powierzchnię i dekorację opraw spełniały istotną rolę w ich ochronie. Książki, zwłaszcza duże i ciężkie, leżące na deskach pulpityłów lub stołów, przesuwane i przenoszone, mogły łatwo utracić wystające delikatniejsze elementy dekoracyjne, gdyby nie spoczywały

5. Najczęściej spotykane formy guzów

5. Forms of knobs found most frequently

i nie przesuwane były na wystających guzach. Zwyczaj umieszczania ich na tylnej okładce ksiąg liturgicznych, ciągle przenoszonych podczas użytkowania, zachował się do dziś. Znanе są przypadki dodawania guzów do opraw pierwotnie ich nie posiadających. Bardzo ważny jest również fakt, że guzy pozostawiając wolną przestrzeń między powierzchnią oprawy a blatem, na którym spoczywa księga, ułatwiają dobre jej uchwyccenie, co czyni przekładanie i wszelkie manipulacje łatwiejszymi i bezpieczniejszymi.

Okucia i guzy zachowując swe podstawowe funkcje uległy z czasem zmianom stylistycznym. Zaczęły zanikać w miarę popularyzowania się książki wraz z rozwojem drukarstwa i coraz powszechniejszym wprowadzaniem opraw lżejszych, bardziej przydatnych do ustawiania na półkach bibliotecznych.

Powstające w okresie renesansu prywatne księgozbiory, często o charakterze bibliotek podręcznych, przeważnie nie dysponowały taką ilością miejsca, jak dawne biblioteki klasztorne, uniwersyteckie czy dworskie, gdzie księgi spoczywały luźno na stołach lub pulpitych²⁷.

Konieczność pomieszczenia większej ilości książek w małej przestrzeni skłaniała do ciasnego ustawiania ich na regałach i to było jedną z najistotniejszych przyczyn poniechania wszelkich wystających elementów konstrukcji i dekoracji, a także usuwania ich z opraw dawniejszych. Okucia zachowały swą dawną funkcję jedynie w oprawach o szczególnym przeznaczeniu (księgi liturgiczne, cechowe).

²⁷ H. Szwejkowska, *Materiały do nauki historii książki i księgozbioru*, cz. II, Wrocław 1958, s. 45.

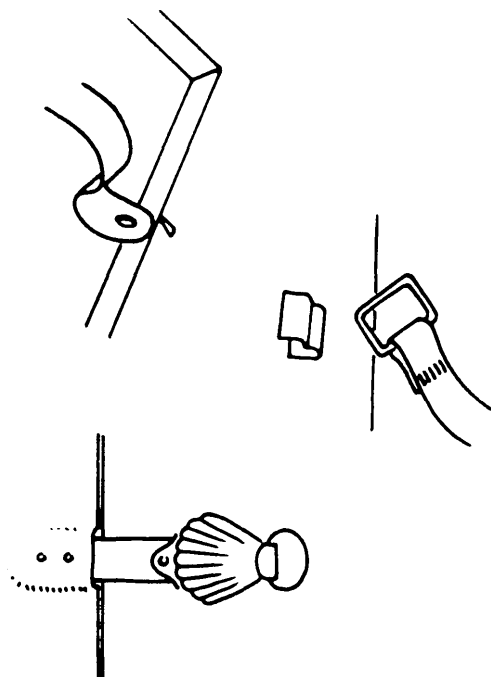
²⁸ EWOK, Wrocław 1971, szp. 2579.

²⁹ L. M. Levsicieva, I. A. Kocetkov, *Zivopis drevnej Tveri*, Moskwa 1974, tabl. 18.

Zabezpieczeniem boku książki, które pojawiło się najwcześniej i najdłużej przetrwało w oprawie, jest zapięcie w postaci rzemienia, klamry itp. Spełniało ono bardzo istotną rolę nie dopuszczając do rozchylania okładek przechowywanych książek, a tym samym zapobiegając wtargnięciu kurzu i kopcia do wnętrza książki, marszczeniu i kurczeniu kart, zwłaszcza pergaminowych, oraz wygięciu okładek spowodowanym wypaczeniem desek oprawy, kurczeniem się skóry, deformacją grzbietu itp. Najstarszym zapięciem stosowanym w średniowiecznych kodeksach klasztornych był rzemień przymocowany do tylnej okładki i przypinany za pomocą blaszki z otworkiem do gwoździa wbitego w środkową część okładki przedniej²⁸.

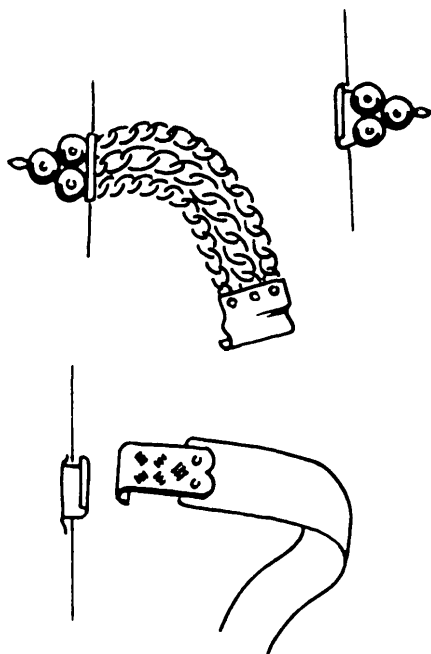
Z czasem powstały liczne rodzaje zapieć odpowiadające charakterowi oprawy, a także pomysłowości wykonawców, a nawet specjalne warsztaty produkujące zapięcia ksiąg. W XVI w. centrum tego rodzaju wytwórczości była Norymberga. W Europie południowej i Francji zapięcia były mocowane do przedniej okładki i spinane na tylnej. W Europie środkowej przeważał układ odwrotny. Przy księgach większych zwiększała się ilość zapieć, przy czym umieszczano je także przy górnej i dolnej krawędzi książki. Sposób ten był bardzo popularny w oprawach bizantyńskich, w których liczba zapieć często dochodziła do sześciu²⁹. Z wyjątkiem zamka na kluczyk, paska ze sprzączką i wiązanych tasiemek, zapięcia składają się z zaczepu w formie bolca lub szczeliny przymocowanej na jednej okładce oraz zapinki przytwierdzonej do drugiej okładki za pośrednictwem jakiegoś elementu łączącego. W zależności od sposobu zapinania można wyróżnić dziesięć rodzajów zapieć:

1. Na boliec wbity w deskę oprawy nadziewa się zapinkę w formie blaszki z otworem lub kluczyki wykonane z drutu, przy czym zapinka jest luźno zahaczona na boliec, a nie zsuwa się z niego dzięki napięciu paska (il. 6).

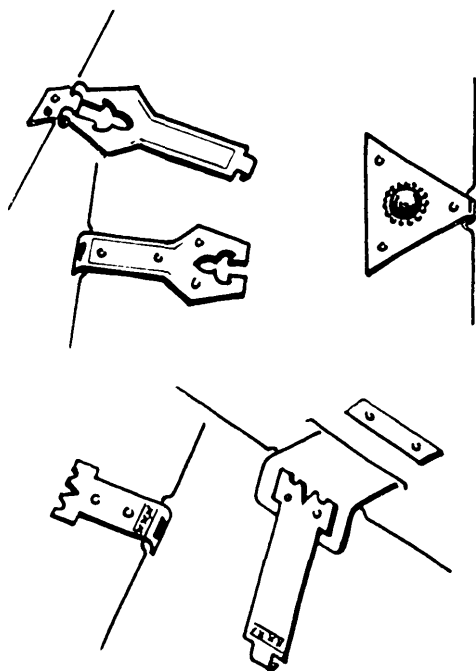
6. Przykłady zapinek luźno nakładanych na boliec lub inny zaczep

6. Examples of clasps set loosely on a bolt or on some other type of a catch

7. Przykłady zapinek o zaczepach z haczykowato wygiętych blaszek

7. Examples of clasps with catches from hooked plates

8. Przykłady zapinek szczelinowych

8. Examples of slotted clasps

2. O zagiętą haczykowato blaszkę przymocowaną do okładki zahacza się identycznie ukształtowaną, lecz odwróconą zapinkę, a naprężenie paska nie dopuszcza do rozluźnienia zaczepu (il. 7).

3. Szczelina w lekko wygiętej, przymocowanej do okładki blaszce jest miejscem zaczepu haczykowato wygiętego języczka zapinki (il. 8).

4. Odlany lub wykuty z metalu zaczep — przymocowany do okładki — ma wpuszczony sztyft, nieraz z twardszego metalu, o który zaczepia się haczykowato wygięty języczek zapinki (il. 9).

5. Na boleć umocowany w desce lub okuciu oprawy nakładana jest zapinka posiadająca ściśle dopasowany doń otwór, odlewana lub wykuta, często o znacznych rozmiarach (il. 10).

6. Klamra metalowa posiadająca zapinkę w formie zawiasu spinanego zatyczką umocowaną na łańcuszku (il. 11 a).

7. Oprawa zamykana za pomocą zamka z kluczykiem (il. 11 bc).

8. Na guzik przymocowany do okładki nakładana jest pętka z plecionki lub rzemienia (il. 12 b).

9. Zapięcie na sprzączkę i przszyty do oprawy pasek, obiegający książkę dookoła (il. 12 a).

10. Zawijania książki na rzemyki (il. 12 c).

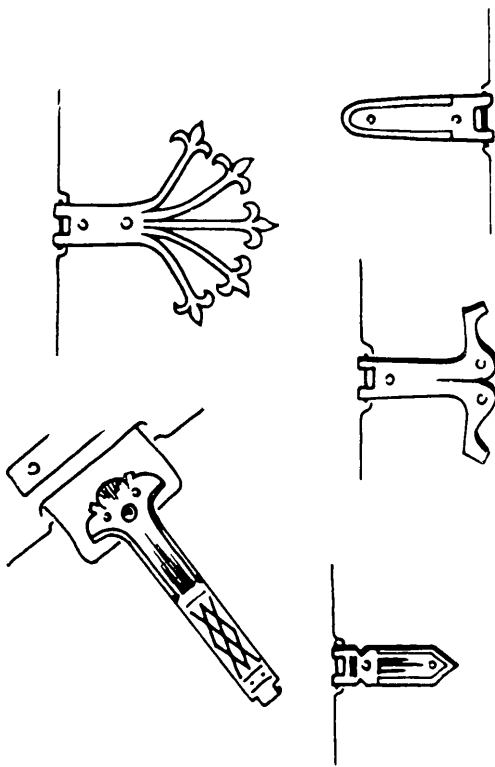
Wymienionych dziesięć rodzajów zapięć książki posiada wiele wariantów, jak: kilka bolców przy jednej zapince, umocowanie ich z wierzchu albo na krawędzi okładki, nadawanie im różnorodnych kształtów wraz z odpowiednią zmianą otworu zapinki itp. Niektóre rodzaje zapięć występowały jedynie przy określonym typie opraw, np. pasek ze sprzączką i pętka z guzikiem spotykane są przy księgach oprawnych w skórę lub pergamin, bez drewnianych okładek³⁰.

Zapięcia, podobnie jak i okucia, przymocowywano za pomocą gwoździ lub nitów. Otrzymywały one, tak jak okucia, identyczną stylistycznie dekorację i często łączyły się z nimi konstrukcyjnie.

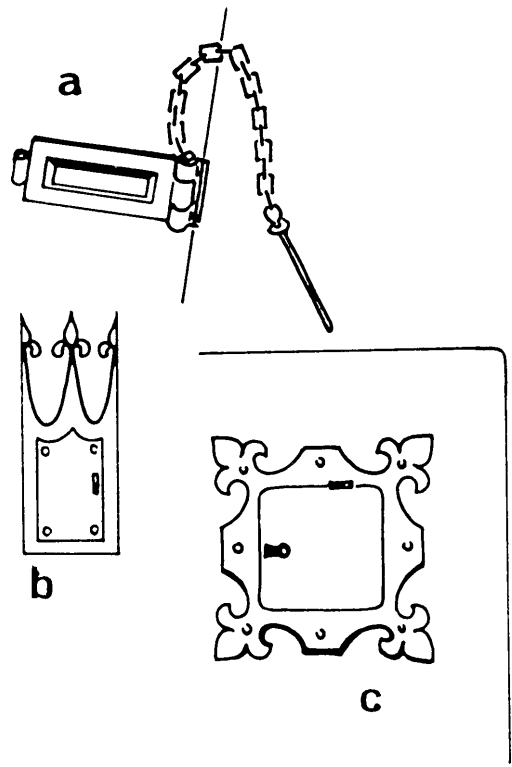
Rozróżniamy trzy rodzaje połączeń zapinki z oprawą: za pomocą paska przegubu skórzanego i klamry metalowej z zawiasem. Pod mianem paska rozumieć należy wszelkiego rodzaju rzemienie i plecionki (także metalowe) o formie wydłużonej, odpowiadającej grubości książki. Przegubem określa się będący odpowiednikiem zawiasu kawałek skóry, do którego przymocowana jest zapinka o wydłużonej formie. Zapięcie klamrą metalową z zawiasem nie wymaga szczególnych objaśnień. Przymocowane do okładek końce paska i przegubu bywały najczęściej schowane pod skórą oprawy, w miejscu tym przybijano blaszkę (czasem dekorowaną) lub fragment okucia, rzadziej — ozdobne gwoździe. Klamry z zawiasem przymocowane były zawsze na powierzchni oprawy, a w przypadku pokrycia jej metalową dekoracją — często łączone konstrukcyjnie z okuciem.

Interesującą przedstawia się analiza zdobienia zapięcia. Pierwotnie, stanowiąc element ochrony i dekoracji okuciowej, zdobione były identycznie jak ona, a wyróżniały się jedynie kształtem narzuconym przez spełnianą funkcję. Z czasem funkcja ta — przez sam fakt ewoluowania zapięcia — zaczęła przekształcać jego formę, wyróżniając ją nie tylko pod względem technologii wykonania, ale i dekoracji. Na zapinkach i okuciach z nimi związanych pojawiają się odrębne ornamenty i wyobrażenia. Zdecydowanej odrębności nabierają zapięcia z chwilą powstania wyspecjalizowanych warsztatów produkujących je na sprzedaż. Zbiega się to z coraz rzadszym występowaniem okuć i kształtowaniem nowego typu oprawy, w którym dominującą rolę odgrywa piękne tłoczenie skóry. Zmiany te, zgodnie z duchem rodzącego się renesansu, uczyniły z zapięcia jedyny metalowy element oprawy książkowej. Zrozumiałe, że tak wyeksponowany element musiał otrzymać odpowiednią formę zewnętrzną. Dlatego też w tej fazie rozwoju oprawy obserwować można zapięcia będące szczytowymi osiąg-

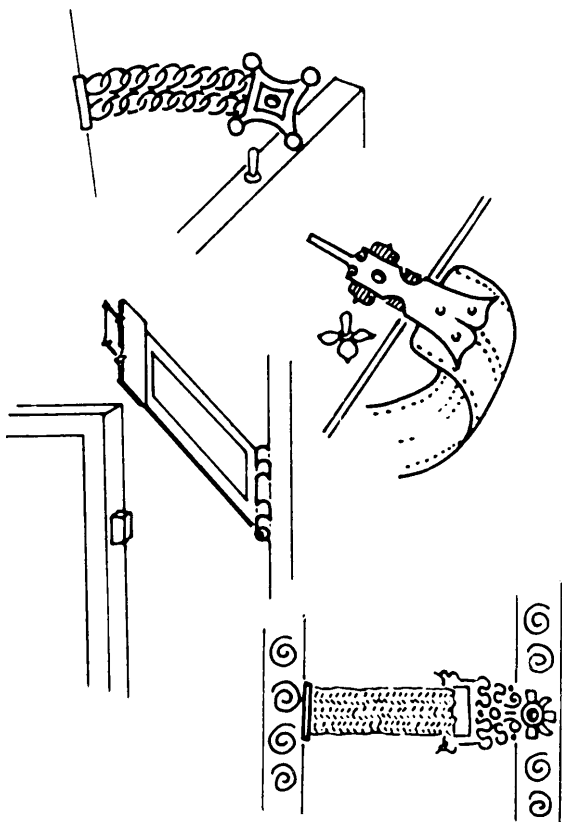
³⁰ Wyjątek stanowią oprawy kairuańskie.

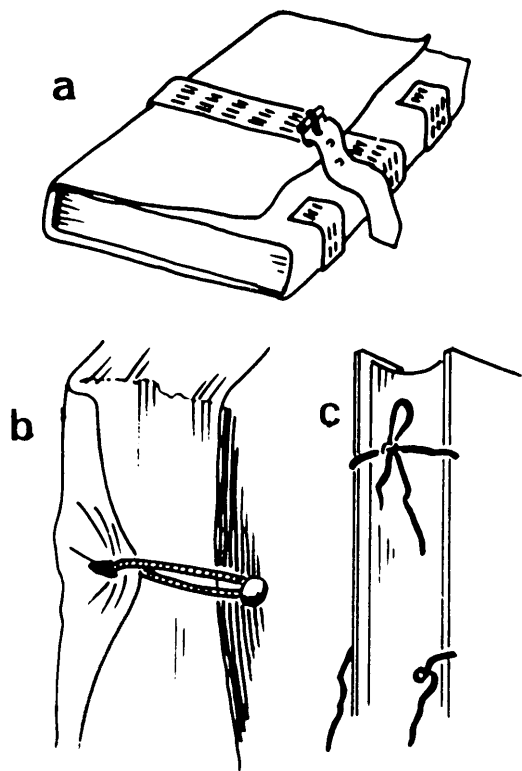
9. Przykłady zapinek sztyftowych
9. Examples of chape clasps

11. a — klamra z zatyczką, b, c — zapięcie na zamek
11. a — a buckle with a peg; b, c — lock fastening

10. Przykłady zapinek ze szczególnie dopasowanym bolcem
10. Examples of clasps with a tightly fit bolt

12. a — zapięcie na przyszyty pasek, b — zapięcie na guzik, c — wiązanie na rzemyki
12. a — fastening to a fixed belt, b — button fastening, c — strap ties

nięciami cyzelerki książkowej i równocześnie przykłady ich maksymalnego uproszczenia oraz sprowadzenia do elementów wyłącznie funkcjonalnych. Ta druga tendencja występowała w przypadku, gdy twórca nowego typu oprawy usiłował uczynić zapięcie możliwie najmniej czytelnym, uważając je za anachroniczne stylowo, lecz konieczne ze względów technicznych.

O konieczności stosowania zapięć już wspomniałem. Wynikała ona z szeregu przyczyn, jedna wszakże — wykonanie okładek z drewna wykazującego stałe tendencje do paczania się — wykluczała możliwość ich odrzucenia. Taka możliwość zaistniała z chwilą zastąpienia drewna tekturą, nie tak skłonną do deformacji, lżejszą i dogodniejszą w pracy introligatora. Powszechne zastosowanie jej do opraw zakończyło kilkuwiekową obecność na nich okuć i zapięć, które istnieć mogły jedynie na dostatecznie mocnym podłożu, jakim było drewno. Przerwały one jednak w księgach o szczególnym przeznaczeniu, o szczególnie chronionej treści zawartej na ich kartach — w mszałach, kronikach, księgach cechowych. Piękno starych ksiąg, okuć i zapięć odżyło w XIX w.

pod wpływem romantyzmu. Szczególnie zapięcia stały się ulubioną ozdobą albumów, sztambuchów, książeczek do nabożeństwa itp. Zmontowane z tekturą były oczywiście tylko elementami zdobniczymi.

Wnioski

Z powyższego omówienia roli ochronnej elementów oprawy książkowej wynikają następujące wnioski:

- Istnieje potrzeba prowadzenia badań nad technologią wykonania okuć i zapięć dla uzupełnienia istniejącej wiedzy o książce;
- Uznając jako kryterium sposób zapinania rozróżnia się dziesięć typów zapięć;
- W zależności od rodzaju połączenia rozróżnia się trzy typy przymocowania zapinki do okładki;
- Pierwotną funkcją okuć jest ochrona oprawy, wtórną jej dekoracja; podczas konserwacji, szczególnie w rekonstrukcji, należy uwzględnić oba te fakty.

*mgr Wojciech Kurpiak
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie*

COMMENTS ON SOME ELEMENTS OF BINDINGS AND THEIR ROLE IN THE PROTECTION OF BOOKS

A relatively ample bibliographical literature that is found in Polish libraries does not however contain thorough studies on the protective function of ferrules and clasps. This flows from the fact that as a rule authors are preoccupied with historic, stylistic and artistic values of book bindings and not with their utilitarian or protective roles. The lack of this kind of information can be noticed particularly in conservation work.

Throughout the ages the ferrules strengthening the binding and protecting the book acquired an optimum construction. As

a fundamental element of protection the clasps had different forms depending on the kind of the book. Taking as a criterion a mode of fastening we can distinguish ten types of clasps, whilst depending on the type of attaching them to bindings, three modes of fixing may be singled out. A replacement of cardboard bindings with wooden ones eliminated ferrules. They survived only in books used for special purposes such as missals, chronicles, guild books. The beauty of old ferrules and clasps was restored in the 19th century under the influence of romanticism but then they served merely as adornment.

KATARZYNA MURAWSKA

EWIDENCJA ZABYTEKÓW ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA W ANGLII

W potężnym Fortress House, zbudowanym w latach międzywojennych w eleganckiej dzielnicy Londynu Mayfair, znalazły pomieszczenie dwie główne instytucje, które w Anglii zajmują się ewidencją zabytków architektury i budownictwa. Działają niezależnie od siebie i funkcjonują w ramach odrębnych struktur administracyjnych. Należący do rządowego Departamentu Środowiska — Department of Ancient Monuments and Historic Buildings ustala listy obiektów zabytkowych Anglii i Walii (Szkocja ma swój odrębny system) oraz rozstraca nad nimi opiekę prawną. Mieszczący się piętro niżej National Monuments Record, podlegający Royal Commission on Historical Monuments, gromadzi materiały ikonograficzne oraz dokładniejsze dane na temat wybranych obiektów.

System ochrony i konserwacji zabytków w Anglii i Walii obejmuje: 1) tzw. „pomniki przeszłości” (*ancient monuments*), do których należą stanowiska archeologiczne, ruiny, opuszczone zamki i kościoły (ok. 12 500); 2) budowle o szczególnym znaczeniu architektonicznym lub historycznym, tj. wszystkie — zazwyczaj zamieszkałe — budynki zasługujące zgodnie z obowiązującymi kryteriami na ochronę (ok. 273 tys.) oraz 3) tzw. strefy ochrony konserwatorskiej (*conservation areas*), jak fragmenty zabudowy miasta czy wsi, ulice o historycznym układzie, przy których mogą stać również domy nie stanowiące przedmiotu zainteresowania konserwatora, ale nabierające znaczenia jako fragmenty interesującego zespołu (ok. 500). Podział ten jest rezultatem kolejnych etapów rozpoczę-